

Εξωλεκτική Συνείδηση;

Επισκοπώντας ξανά τις εισηγήσεις που έχουν γίνει απ' όλους μας από αρχής του παρόντος Συμποσίου, μου φάνηκε πως κατά πάσα πιθανότητα η απευχή του Ανδρέα να μην είναι οι απόψεις μας σαν τα καράβια του Καβαδία που περνάνε σφυρίζοντας χωρίς να συναντώνται δεν απεφεύχθη τελείως. Έχουν αναφερθεί ήδη πολλά και σημαντικά πράγματα και θεωρώ πως θα ήταν πολύ γόνιμο να σταθούμε σε κάποια απ' αυτά περισσότερο. Λαμβανομένων υπ' όψιν των δαιμόνων του περισπασμού της προσοχής κατά την ώρα των εισηγήσεων, του εγκλωβισμού της άποψης στην προσωπική οπτική και ιδιαιτέρως την έλλειψη χρόνου που θα επέτρεπε στον καθένα μας να ασχοληθεί σοβαρά με την άποψη του άλλου, πράγματα λέγονται και παρέρχονται χωρίς να σταθεροποιούμε ορισμένα συμπεράσματα που είναι δυνατό να εξαχθούν. Για τους λόγους αυτούς αποφάσισα στο παρόν σημείωμα να σταθώ σε πράγματα που έχουν αναφερθεί από άλλους. (Το έχω ξανακάνει με το κείμενο για τον Αντώνη και θα το κάνω ακόμα με τον Βαγγέλη που έστειλε πλήρες κείμενο).

Στην παρούσα εισήγηση θα αναπτύξω ένα προβληματισμό περί του όρου "εξωλεκτική συνείδηση" που τέθηκε από την Ελένη Σαββάκη (για όσους δεν το ξέρετε ήταν η επιβλέπουσα του διδακτορικού μου και τυχαίνει της τεράστιας εκτίμησής μου). Κατά τη γνώμη μου, η συζήτηση επ' αυτού ίσως μας βοηθήσει στη διαμόρφωση της κατά το δυνατόν κοινής άποψης για το περιεχόμενο του όρου συνείδηση που βρίσκεται στο επίκεντρο του συμποσίου μας όλα αυτά τα χρόνια.

Η Ελένη προτείνει στον όρο συνείδηση να συμπεριλαμβάνονται και νοητικές καταστάσεις για τις οποίες το άτομο δηλώνει άγνοια. Το ότι οι νοητικές αυτές καταστάσεις λαμβάνουν χώρα μπορεί να εξακριβωθεί με διάφορους τρόπους, από εξωτερικούς συνήθως παρατηρητές, μέσω της επιρροής τους επί της

συμπεριφοράς. Η πρόταση είναι ριζοσπαστική και έρχεται σε αντίθεση με την επικρατούσα ορολογία που θεωρεί τις διεργασίες για τις οποίες το άτομο δεν έχει επίγνωση ως "ασυνείδητες".¹ Εδώ ανακύπτουν κάποια ερωτήματα που ίσως η Ελένη θελήσει να δώσει κάποιες διευκρινίσεις μετά. Θα μπορούσαν, ας πούμε, να θεωρηθούν ορισμένες ή και όλες οι ανεπίγνωστες ψυχονοητικές διεργασίες, που συνήθως αναφέρονται ως ασυνείδητες, ότι ανήκουν στη συνείδηση; Ας μην ξεχνάμε πως για τις περισσότερες από αυτές μπορεί εμμέσως να εξακριβωθεί πως έχει γνώση το άτομο. Σε κάθε περίπτωση, έχουν κανένα νόημα οι όροι συνείδηση και α- συνείδητο, εφόσον το στερητικό α, εν προκειμένω, δεν ενέχει ρόλο αντίθεσης;

Η αποδοχή του όρου "εξωλεκτική συνείδηση" έχει συναισθηματική διάσταση, χωρίς να ισχυρίζομαι πως αυτός είναι ο λόγος που προτείνεται από την Ελένη. Τις τελευταίες μόνο δεκαετίες άρχισε να γίνεται αποδεκτό πως είναι άδικο για πολλούς ανθρώπους να θεωρούνται ως ικανότητες αποκλειστικά οι λεκτικολογικές, παραγνωρίζοντας έτσι ένα πλήθος άρρητων δεξιοτήτων που το εκπαιδευτικό σύστημα παραδοσιακά αγνοούσε (και οπωσδήποτε συνεχίζει να κάνει). Με αυτό τον τρόπο, ίσως ερρίφθησαν στον Καιάδα παιδιά που μπορεί να ήταν ιδιαίτερα προικισμένα στη ζωγραφική, στη μουσική, στις εφαρμοσμένες δραστηριότητες, απ' ης στιγμής υστερούσαν στον λόγο. Γι αυτό, μοιάζει ιδιαίτερα προοδευτικό, κάτι ως τίμημα εξιλέωσης, η αναγνώριση μη λεκτικολογικών δεξιοτήτων. Ωστόσο, παρ' ότι το αίτημα αυτό είναι απόλυτα δικαιολογημένο, η υιοθέτηση του όρου "εξωλεκτική συνείδηση" είναι κάτι πολύ διαφορετικό, που έχει να κάνει κυρίως με το πώς κατανοούμε τον όρο "συνείδηση".

¹ Η ίδια η Ελένη, στο σημείωμα περίληψης που μας έδωσε, όπου αναφέρει: "EXPLICIT (verbally witnessed, e.g. conscious OF something)" κάνει χρήση του όρου conscious με την κατεστημένη σημασία του.

Η Ελένη, έχει δείξει πειστικά πόσο μεγάλες είναι οι δυσκολίες που έχει η κατάρτιση ενός καταλόγου ιδιοτήτων της συνείδησης, καθώς και πόσο δύσκολο είναι η καθ' οιονδήποτε τρόπο μέτρησή της. Εκ του γεγονότος μάλιστα ότι καμιά άποψη δεν μπορεί να υποστηριχθεί από σκληρά νευροανατομικά δεδομένα (εφόσον η συνείδηση δεν έχει αναγνωριστεί ως συγκεκριμένη λειτουργία στον εγκέφαλο), νομίζω πως θα ήταν γόνιμο να εξετάσουμε την πρόταση περί "εξωλεκτικής συνείδησης" μέσα και από συγκεκριμένα παραδείγματα κι όχι μόνο μέσω γενικών θεωρητικών αναφορών.

Ας δούμε πρώτα την περίπτωση της "τυφλής όρασης" για την οποία η Ελένη λέει πως ο χαρακτηρισμός της ως "ακούσιας ή ασυνείδητης "ισοδυναμεί με ταύτιση της συνείδησης με τη λεκτική μαρτυρία". Εν προκειμένω, δεν νομίζω ότι το κυρίαρχο είναι ότι το άτομο αδυνατεί να δηλώσει, αλλά ότι δεν αναγνωρίζει, ότι δεν έχει επίγνωση πως είδε κάτι. Ο ερευνητής του λέει να υποδείξει μια θέση ή κατεύθυνση κι όταν το άτομο το κάνει θεωρεί πως απλά πειθαρχεί σε ό,τι του είπε ο ερευνητής κι όχι ότι πράγματι έχει δει κάτι. Η γλώσσα, μπορεί πράγματι να μην είναι αναγκαία για τη συνείδηση και συμφωνώ με την Ελένη πως οι βωβοί έχουν συνείδηση. Όμως, ένας κωφάλαλος άνθρωπος με φυσιολογική όραση, παρ' ότι δεν είναι σε θέση να μας δηλώσει λεκτικά τίποτε, έχει επίγνωση ότι η μπίλια βρίσκεται κάτω- δεξιά στην οθόνη. Θα πρότεινα μάλιστα, προκειμένου να ξεπεράσουμε την ταύτιση της επίγνωσης με τη λεκτικολογική δήλωση, να έχουμε κατά νου την επίγνωση που μπορεί να κατέχει ένα κωφάλαλο άτομο.

Το κοινό που έχουν ο ασθενής με "τυφλή όραση" και το φυσιολογικό άτομο είναι ότι η πληροφορία πως η μπίλια κινήθηκε π.χ. προς τα δεξιά φτάνει σε κάποιο σημείο του νευρικού τους συστήματος. Επειδή όμως φτάνει σε διαφορετικά σημεία τυχαίνει διαφορετικής επεξεργασίας. Έτσι, το άτομο με τη φυσιολογική όραση

έχοντας επίγνωση του τι είδε, μπορεί να καθίσει μπρος στην οθόνη του υπολογιστή και να γράψει ή να παίξει, να κάνει γενικά κάτι με αυτό που είδε. Ο ασθενής πιθανότατα δεν θα κάνει απολύτως τίποτε ή θα κάνει το πολύ κάποια μικρή στροφή του κεφαλιού χωρίς να ξέρει καν γιατί την έκανε. Δεν θα αποφασίσει να κάνει κάτι απ' αφορμή αυτό που "είδε". Δεν μπορεί να αξιοποιήσει αυτή την πληροφορία ακόμα και σε φαντασιακό- εικονικό επίπεδο, σε μια προσωπική αφήγηση ας πούμε, όπως δεν θα μπορούσε να δουλέψει σε μια γραμμή παραγωγής που όταν περνούσε από το μηχάνημα ελέγχου κάτι ελαττωματικό θα εμφανιζόταν μια μπίλια που θα κινούνταν στην οθόνη. Νομίζω πως είναι καλύτερα να θεωρούμε πως ο ασθενής δεν αποκτά "συνείδηση" του γεγονότος και πως αντιλαμβάνεται κάτι από αυτό μόνο ασυνειδήτως.

Η διαφορά δεν πρέπει να θεωρηθεί πως είναι μόνο υπόθεση ορολογίας. Παραθέτω αμετάφραστο ένα απόσπασμα από το βιβλίο του Timothy D. Wilson "Strangers to ourselves"(εκ του φόβου της κακής μετάφρασης): *"... at any given moment (second), our five senses are taking in more than 11,000,000 pieces of information... we can process only 40 of them consciously... we do make use of a great deal of this information outside of conscious awareness"*.

(Σλάιντ με διαφορές Power Point. Μετάφραση- σχολιασμός)

Είναι αλήθεια πως σε ελάχιστες περιπτώσεις μια αντίδραση ή νοητική πράξη είναι το καθαρό προϊόν διεργασιών που είναι απολύτως συνειδητές ή ασυνειδήτες. Συνήθως, οι διεργασίες αυτές εναλλάσσονται και αλληλοτροφοδοτούνται ακόμα και στα πλαίσια μιας και της αυτής δράσης. Ας υποθέσουμε πως σκεφτόμαστε κάτι. Μπορεί να έχουμε επιλέξει να σκεφτούμε το συγκεκριμένο θέμα, όμως, εκτός του ότι η επιλογή μας μπορεί να καθορίζεται από ασυνείδητα κίνητρα, το τι άλλο θα μας έλθει στο νου, αν έχουμε έμπνευση ή σερνόμαστε, ο βαθμός της συγκέντρωσής μας,

σε ποιους αποκλίνοντες ερεθισμούς θα στραφεί η προσοχή μας κλπ, καθορίζεται από ασυνείδητες διεργασίες κυρίως. Από την άλλη μεριά, τα μέτρα που θα πάρει κανείς για να περιορίσει τα ανεπιθύμητα ερεθίσματα, το πόσο ελέγχει και επαναφέρει τη σκέψη του στο προς διερεύνηση πεδίο, πόσο έχει φροντίσει να είναι ξεκούραστος κλπ, θα επηρεάσουν σημαντικά την επιρροή των διεργασιών για τις οποίες δεν έχει άμεση εποπτεία. Ενώ λοιπόν, τα πράγματα κάθε άλλο παρά καθαρά είναι: από δω οι συνειδητές και από εκεί οι ασυνείδητες, παρά ταύτα, η διάκριση τους, κι αν ακόμα δεν επιβάλλονταν από λόγους επιστημονικούς, θα ήταν γόνιμη για το λόγο που επικαλείται ο Daniel Schacter *"Αν δεν έχουμε επίγνωση ότι κάτι επηρεάζει τη συμπεριφορά μας, είναι λίγα αυτά που μπορούμε να κάνουμε για να καταλάβουμε ή να αντισταθούμε"* (The unconscious mind)

Για την διαδικασία λήψης ενέργειας από τις τροφές π.χ., το μέρος της επιλογής, προετοιμασίας του φαγητού και η σίτιση θα λέγαμε πως τελούνται συνειδητά, η κατάποση είναι μια εν μέρει συνειδητή διαδικασία, ενώ οι εκκρίσεις των βλεννογόνων, η απορρόφηση ουσιών από τον εντερικό σωλήνα και η μετατροπή της χημικής ενέργειας των τροφών σε ενέργεια δεσμού στο μόριο ATP, που λαμβάνει χώρα στα μιτοχόνδρια, είναι ασυνείδητες διεργασίες. Ξέρω πολλούς που θέλουν να αδυνατίσουν ή να παχύνουν που περιορίζουν ή αυξάνουν το φαγητό. Ξέρετε κανέναν που να προσπαθεί να τροποποιήσει το ρυθμό παραγωγής ενέργειας στα μιτοχόνδρια;

Ας συνεχίσουμε τώρα με ένα άλλο παράδειγμα, εκείνο της μεσήλικης κυρίας που περιέγραψε ο Κουρτ Γκόλνσταϊν (Δες *"Φαντάσματα στον εγκέφαλο"* των V.S. Ramachandran & Sandra Blakeslee, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 14-15). Η κυρία αυτή φαινόταν τελείως φυσιολογική και συζητούσε με άνεση. Όμως, κάθε τόσο, το αριστερό της χέρι πεταγόταν στο λαιμό της και προσπαθούσε να την πνίξει, υποχρεώνοντάς την να χρησιμοποιεί το δεξί της προκειμένου να

εμποδίσει το αριστερό. Η εξέταση αποκάλυψε πως η ασθενής δεν ήταν ψυχωσική, δεν έπασχε από διανοητική διαταραχή, δεν ήταν υστερική, δεν είχε κάποια παράλυση ή αυξημένη ένταση αντανακλαστικών. Όταν μετά από λίγο καιρό πέθανε, η νεκροψία επιβεβαίωσε την υπόθεση του Γκόλνσταϊν πως ένα μεγάλο εγκεφαλικό αγγειακό επεισόδιο είχε προκαλέσει καταστροφή στο μεσολόβιο, με αποτέλεσμα να καταστραφεί η επικοινωνία μεταξύ των εγκεφαλικών ημισφαιρίων. Θεωρήθηκε πως οι περιοχές του δεξιού ημισφαιρίου, που είναι επιφορτισμένες με την ανίχνευση αντιφάσεων και μπορεί να εκκινούν δυσφορία, απελευθερώθηκαν από τον έλεγχο ανασταλτικών περιοχών του αριστερού ημισφαιρίου, με αποτέλεσμα η γυναίκα να εκδηλώνει τις αυτοκτονικές τάσεις που παρουσίαζε με αυτόν τον πρωτοφανώς παράδοξο τρόπο.

Ανεξάρτητα από το πόσο ικανοποιητική είναι η παραπάνω ερμηνεία, για μας το ερώτημα που τίθεται είναι: τι θα μπορούσε άραγε να σημαίνει η αποδοχή πως η γυναίκα αυτή έχει "εξωλεκτική συνείδηση" του γιατί επιχειρεί να αυτοκτονήσει; Κατά τη γνώμη μου, συσκοτίζει σοβαρά και δεν βοηθάει καθόλου. Εν πρώτοις, η γυναίκα δεν είναι σε θέση όχι μόνο να δηλώσει σε μας γιατί το αριστερό της χέρι επιχειρεί να την πνίξει, αλλά δεν μπορεί ούτε και σε μια προσωπική περιήγηση να εξάγει ένα συμπέρασμα. Από την άλλη μεριά, αναζητώντας τα αίτια της παραξενιάς της, με τη βοήθεια ειδικών, το κάνει με λεκτικολογικό τρόπο και φυσικά μπορεί να καταλήξει σε οποιοδήποτε συμπέρασμα που να μην έχει σχέση με την πραγματικότητα. Ας υποθέσουμε π.χ. πως με το νευρολόγο της καταλήγουν πως υπάρχει κάποιο νευρομυϊκό πρόβλημα στο αριστερό χέρι. Στην περίπτωση αυτή, η επόμενη κίνησή είναι να κάνουν κάποιες μυοχαλαρωτικές ενέσεις. Αν μάλιστα οι ενέσεις αυτές διέκοπταν την αυτοκτονική δράση, γιατί ας πούμε το χέρι πλέον θα ήταν πολύ πιο αδύναμο και δεν θα

μπορούσε να επιτύχει τον πνιγμό, αυτό θα αποτελούσε μάλλον επιβεβαίωση πως το πρόβλημα ήταν όντως νευρομυϊκό. Φυσικά, διαφορετικά σενάρια θα πριμοδοτούσαν διαφορετικές λύσεις κι επιτυχημένους ή αποτυχημένους χειρισμούς. Αυτό που έχει σημασία να κατανοηθεί στην περίπτωση αυτή είναι πως η λεκτικολογική θεωρία που αναπτύσσεται δεν είναι απλά μια διαφορετική ερμηνεία από την συνείδηση που υφίσταται με "εξωλεκτική" μορφή, αλλά η θεωρία που καθορίζει τις αποφάσεις και την πράξη. Προσωπικά, δεν βλέπω γιατί να υποτιμήσουμε κι αυτή τη διαφορά και να εντάξουμε στο ίδιο πλαίσιο της συνειδητής πράξης την "μυστήρια" αυτή συμπεριφορά του αριστερού χεριού.

Γνώση, την οποία δεν μπορούν να εκφράσουν με λέξεις, διαπιστώθηκε επίσης πως έχουν τα άτομα με διαχωρισμένα χειρουργικά τα ημισφαίρια του εγκεφάλου τους, εφόσον η γνώση αυτή περνούσε αποκλειστικά στο δεξιό, μη ομιλούν- βουβό ημισφαίριο. Τα άτομα αυτά, με το αριστερό τους χέρι, που ελέγχεται από το δεξί ημισφαίριο, έδιναν σωστές απαντήσεις ανάμεσα σε διαφορετικές επιλογές. Όταν όμως τους ζητούνταν να δικαιολογήσουν την επιλογή που είχε κάνει το αριστερό χέρι, έφτιαχναν όποια, βολική αλλά άσχετη με την πραγματικότητα, ιστορία, εφόσον το αριστερό ημισφαίριο, μέσω του οποίου δίνονταν η λεκτική απάντηση, δεν είχε την πληροφορία που είχε το δεξί, μέσω του οποίου είχε δοθεί η εντολή για την κίνηση και την επιλογή του αριστερού χεριού (Δες Ο Νους της Φύσης, Michael Gazzaniga, Οι παράλληλοι εαυτοί μας, Ελένη Σαββάκη). (Η περιγραφή είναι μόνο υπενθυμιστική και δεν θα μπορούσε να δώσει σε κάποιον να καταλάβει. Μάλλον όμως όλοι ξέρουν το θέμα.)

Ας αναρωτηθούμε με κάπως τραχύ τρόπο: "ποιος έφτιαχνε την άσχετη ιστορία και ποιος είχε την πληροφορία γιατί το αριστερό χέρι έδειχνε αυτό που έδειχνε;" Είτε πρόκειται για το "Στρατηγό" (Ραματσάντραν) είτε πρόκειται για τον

"Διερμηνέα" (Michael Cazzaniga) φαίνεται πως υπάρχουν λίγες αμφιβολίες πλέον πως η ιστορία φτιάχνεται από κάποιο σύστημα που φαίνεται πως εδράζεται στο αριστερό ημισφαίριο του εγκεφάλου, υπό την επιταγή για ένα σταθερό και με εσωτερική συνοχή "σύστημα πεποιθήσεων", που θα ενσωματώνει κάθε στιγμή τις συρρέουσες από τις αισθήσεις πληροφορίες, που επιτρέπει να εξάγονται συμπεράσματα για την εσωτερική σωματική κατάσταση και την εξωτερική δράση. Όσον αφορά στο "ποιος είχε την πληροφορία γιατί το αριστερό χέρι έδειχνε αυτό που έδειχνε", νομίζω πως είναι καλύτερα να θεωρούμε πως η καθοδήγηση της κίνησης του αριστερού χεριού προέρχονταν από το δεξί ημισφαίριο του εγκεφάλου, χωρίς το άτομο να έχει συνείδηση αυτής.

Ως ορισμό εργασίας, θα μπορούσαμε να λέμε πως **δεν έχουμε συνείδηση** ενός πράγματος για το οποίο ψάχνοντας στο νου μας δεν έχουμε τίποτε να πούμε γι αυτό και δεν βρίσκουμε με κανένα τρόπο να το ξέρουμε. (Ένας βωβός θα περιέγραφε με νοήματα, θα είχε κάποια επίγνωση στο νου του). Ως Εγώ υπονοείται και εκλαμβάνεται εδώ, το άτομο που κάνει αυτή τη δήλωση, το άτομο που σκέφτεται, αντιλαμβάνεται τις σκέψεις του, έχει τη δυνατότητα να επιλέξει μεταξύ διαφορετικών εκδοχών και μπορεί να επικοινωνήσει με τους ανθρώπους γύρω του. Τα άλλα, τα πολλά εγώ², εκείνα που επιτελούν ένα πλήθος διεργασιών "υποχθονίως", είναι καλύτερα να μην θεωρούνται οι κύριοι εκπρόσωποι και εκφραστές του ατόμου, αλλά κομμάτια του τα οποία θα μπορούσε ακόμα και να αποποιείται. Σε αυτή και μόνο την περίπτωση έχει νόημα να δεχθούμε από τον εαυτό μας ή τον Mick Tayson να δηλώνουν πως δεν τους αρέσει ο βίαιος, ο ράθυμος, ο ζηλιάρης, ο μικροπρεπής, ο δειλός εαυτός τους και πως δουλεύουν για να αλλάξουν, ως να επρόκειτο να προσπαθούν να μεταπείσουν τρίτον άνθρωπο.

² Ο Γουίλιαμ Χίρστιν και ο Ραματσάντραν, προσπαθώντας να προσδιορίσουν τι είναι το Εγώ, έδωσαν τουλάχιστον 7 διαφορετικές διαστάσεις του.

Ας εξετάσουμε στη συνέχεια τις νοητικές καταστάσεις που η Ελένη περιγράφει με τον όρο "Procedural (extra- verbally reported)" και προτείνει να θεωρείται πως εμπεριέχονται στην "εξωλεκτική συνείδηση". Υποθέτουμε πως με τον όρο extra- verbally reported, η Ελένη εννοεί τις νοητικές καταστάσεις που μπορούμε να συνάγουμε από τις εκφράσεις του προσώπου, τις κινήσεις των χεριών, τη στάση του σώματος κλπ. Αυτών των πραγμάτων, το άτομο, μπορεί να έχει ή να μην έχει επίγνωση. Η Ντόρα Μπακογιάννη, μπορεί να ξέρει από τον πατέρα της ή από τους ειδικούς επικοινωνιολόγους, πως χαμογελώντας κερδίζει ψήφους κι είναι δυνατό να χαμογελά προσποιητά. Η ίδια όμως, μπορεί να ανταποδίδει το χαμόγελο ενός μικρού παιδιού αυθόρμητα. Τα χαμόγελα αυτά είναι διαφορετικά και πιθανώς ο Paul Eckman θα μπορούσε να τα διακρίνει, εφόσον κινητοποιούν διαφορετικούς προσωπικούς μυς. Προκαλούνται δηλαδή από διαφορετικές διεργασίες και έχουν διαφορετικές συνέπειες. Η κατάταξή τους υπό την ίδια εννοιολογική σκέπη δεν είναι απλά αδόκιμη, είναι ανακριβής. Όταν μου λένε πως οι γιοι μου έχουν ίδιες εκφράσεις προσώπου με μένα, δεν μπορώ να καταλάβω καν τι εννοούν. Το ίδιο δεν καταλαβαίνω όταν μου λένε πως εγώ έχω ανάλογες με της μάνας μου. Όμως, μπορώ να διακρίνω εύκολα σε άλλους αντίστοιχες ομοιότητες, ως και το παιχνιδιάρικο σύριγμα της φωνής μιας γνωστής μου κοπέλας που έχει αντιγράψει από τη μάνα της, η ίδια δηλώνει πως δεν θέλει να μοιάζει καθόλου. Το να χαμηλώνει κανείς τους ώμους και να σκύβει το κεφάλι, μπορεί να το κάνει συνειδητά για να δηλώσει υποταγή, συνήθως όμως και κατά το μάλλον δεν έχει καμιά επίγνωση αυτού, και ξαφνιάζεται όταν κανείς του πει "γιατί καμπουριάζεις;"

Δεν μου φαίνεται σκόπιμο να κατατάξουμε με τον ίδιο τρόπο και δη ως συνειδητές όλες αυτές τις συμπεριφορές. Πέραν του ότι ενεργοποιούνται από διαφορετικά εγκεφαλικά συστήματα, ότι συσπώνται διαφορετικοί μύες και οι

πράξεις επιτελούνται με διαφορετικό τρόπο, δεν βλέπω το λόγο να παρακάμψουμε τη διαφορά μεταξύ του κάνω κάτι εν γνώσει μου και πιθανώς σκόπιμα, από κάτι που μου συμβαίνει και πιθανώς δεν έχω ιδέαν περί του "πόθεν έσχες" αυτού.

Οφείλουμε όμως να ομολογήσουμε πως ο όρος "εξωλεκτική συνείδηση" δεν φαίνεται αδόκιμος σε αρκετές περιπτώσεις. Έτσι μπορεί να έχουμε επίγνωση ότι καμπουριάζουμε, χαμογελάμε, κουνάμε πολύ τα χέρια μας, πως κάνουμε πολλές γκριμάτσες (ιδιαίτερα βλέποντας τη μορφή των ρυτίδων μας), ότι μιλάμε ανασαίνοντας με τρόπο που φανερώνει άγχος κλπ, παρά το γεγονός ότι δεν επιλέγουμε ελευθέρως περί αυτών. Αναλόγως, μπορεί να αναγνωρίζουμε τα εξωλεκτικά σήματα που εκπέμπονται ηθελημένα ή αθέλητα από τους άλλους, χωρίς να μπορούμε να τα περιγράψουμε ρητά. Μπορεί να εκτιμούμε πως κάποιος είναι αγχωμένος, κατά βάθος χαρούμενος, φοβισμένος, ότι ψεύδεται ή λέει αλήθεια, πως του αρέσουμε ή όχι, χωρίς να είμαστε σε θέση να υποδείξουμε με ακρίβεια από πού εξάγουμε τα συμπεράσματά μας. Υπάρχουν ακόμα περιπτώσεις όπου ξέρουμε πράγματα τα οποία δεν μπορούμε να περιγράψουμε λεκτικά, υπό μορφήν ας πούμε οδηγιών προς άλλον, όπως π.χ. πώς γίνεται η αλλαγή των αναλώσιμων μερών ενός εκτυπωτή ποια διαδρομή πρέπει να ακολουθήσει κάποιος για ένα προορισμό. Εξωλεκτική συνείδηση των μαθηματικών πράξεων που επιτελούσε μπορεί να θεωρηθεί πως είχε ο Ραμάνουτζαν, όσο κι αν αγνοούσε τον τρόπο με τον οποίο τις επιτελούσε. Ομοίως, ο Βρετανός (τον οποίο χαρακτήρισαν ως αυτιστικό) που μπορούσε, ανάμεσα σε άλλα θαυμαστά, να υπολογίζει ένα τεράστιο πλήθος των ψηφίων του π (3.14...). Ο άνθρωπος αυτός έβλεπε κάποια γεωμετρικά σχήματα στο νου του και τα μετέφραζε σε αριθμούς. Ακόμα κι οι ηλίθιοι- σοφοί δίδυμοι που περιγράφει ο Όλιβερ Σακς είχαν συνείδηση του ότι μπορούσαν να βρίσκουν αυτό που

εμείς καλούμε πρώτους αριθμούς παρ' ότι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν καν τι είναι οι πρώτοι ούτε πώς τους υπολογίζουν.

Παρ' ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν ξέρουν πώς ακριβώς διεκπεραιώνουν τις δύσκολες αυτές μαθηματικές πράξεις, έχουν επίγνωση του ότι μπορούν να τις κάνουν και μπορούν μάλιστα να ενεργοποιήσουν τη διαδικασία των υπολογισμών κάθε φορά που τους το ζητούν. Αντίστοιχα, καλλιτέχνες και κύρια ζωγράφοι και μουσικοί μπορεί να έχουν συνείδηση των δυνατοτήτων τους και να τις χρησιμοποιούν, όσο ασυνείδητη κι αν είναι η προέλευσή τους. Ο Γκάλης, η Κομανέντσι κι ο Ζιντάν ξέρουν για τις κινητικές τους δεξιότητες, και παρ' ότι αγνοούν τις συνδρομές της αντίληψης, των λεπτών υπολογισμών και του συγχρονισμού των κινήσεων τους που πραγματώνονται ασυνείδητα, μπορούν να τις αναπτύσσουν εν πολλοίς κατά βούληση.

Μια ακόμη περίπτωση που φαίνεται επίσης να δικαιώνει την πρόταση της "εξωλεκτικής συνείδησης" αφορά τις αποφάσεις που παίρνονται με την συνδρομή του συναισθήματος, και που συνήθως δεν είναι δυνατό να επιχειρηματολογηθούν λεκτικολογικά³. Ο Timothy Wilson αναφέρεται στην περίπτωση ενός ζευγαριού συναδέλφων του ψυχολόγων που ψάχνοντας για σπίτι, έφτιαξαν μια βαθμολογική λίστα με την οποία βαθμολογούσαν κάθε σπίτι που πήγαιναν να δουν λαμβάνοντας υπ' όψιν ένα πλήθος παραμέτρων. Μετά από αρκετό ψάξιμο, μπερδεύτηκαν τελείως, πέταξαν τη λίστα και αποφάσισαν με βάση το gut feeling (όπως λένε αυτοί). Έχουμε άραγε συνείδηση του τι μας αρέσει ή όχι; Ανάλογο ερώτημα εγείρεται για τους ανθρώπους, συνήθως μη διανοούμενους, που έχουν κάποιες θετικές αντιδράσεις και ώριμες αποφάσεις σε ένα πλήθος καθημερινών προβλημάτων, χωρίς η στάση τους να είναι προϊόν λεκτικολογικής ανάλυσης και χωρίς οι ίδιοι να είναι σε θέση να

³ Αυτό ο κόσμος το ξέρει εδώ και πολύ καιρό, στις μέρες μας όμως ο Antonio Damasio φαίνεται πως κατάφερε να πάρει γι αυτό δίπλωμα ευρεσιτεχνίας.

υποστηρίζουν με λόγια τη συμπεριφορά τους. Οι άνθρωποι αυτοί φαίνεται να κατέχουν μια φιλοσοφημένη στάση που δεν προκύπτει από φιλοσοφικό ψάξιμο και ιδεολογίες. Μπορεί να λέγεται γι αυτούς ότι έχουν υψηλή "συναισθηματική νοημοσύνη", ενσυναίσθηση, διαίσθηση, ένστικτο, καλοσύνη, ψυχραιμία κ.α. Σε κάθε περίπτωση, είναι δύσκολο να ειπωθεί ότι δεν έχουν συνείδηση των πράξεων τους επειδή δεν μπορούν να τις διακαιολογήσουν λεκτικά.

Στα παραπάνω παραδείγματα, παρ' ότι η χρήση του όρου "εξωλεκτική συνείδηση" δεν φαίνεται απαράδεκτη, δεν νομίζω πως θα ήταν καλά να υιοθετηθεί. Θα μπορούσαμε να αναφερόμαστε σε "εξωλεκτικές ικανότητες, δυνατότητες ή ελαττώματα και αδυναμίες" ή ακόμα και σε "εξωλεκτική σοφία". Κι αυτό, προκειμένου να κρατήσουμε τον όρο "συνείδηση" για τις περιπτώσεις εκείνες όπου η επίγνωση είναι σε θέση να παράσχει στοιχεία για τη λήψη μιας απόφασης δια της βουλήσεως. Τις άλλες, τις ανεπίγνωστες διεργασίες οι οποίες μας συμβαίνουν και τελούμε ως εξωτερικοί παρατηρητές ως προς αυτές, προκειμένου να τις επηρεάσουμε θα πρέπει να αποκτήσουμε συστηματική γνώση για το πώς δουλεύουν, η δε προσπάθεια επηρεασμού μοιάζει να αφορά τρίτον άνθρωπο κι όχι τον ίδιον τον εαυτό. Σε καμιά περίπτωση δεν θεωρώ δικαιολογημένο τον όρο "εξωλεκτική συνείδηση" για τις περιπτώσεις της τυφλής όρασης, των δραστηριοτήτων του δεξιού ημισφαιρίου στους ασθενείς με κομμένες τις συνδέσεις του μεσολοβίου, της ύπνωσης, αλλά και των κρυφών κινήτρων, προθέσεων, προσδοκιών κλπ.

Ευλόγως, θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει, πως η βούληση στην οποία στηρίζεται εν πολλοίς το κριτήριο για την επίγνωση και τη συνείδηση μπορεί να είναι ποικιλοτρόπως φενάκη. Είναι γνωστό πως πολλοί θεωρούν ότι η ελεύθερη βούληση αποκλείεται από τους αιτιοκρατικούς νόμους της φυσικής (πράγμα που είναι κενολογία καθ' όσον δεν γνωρίζουμε την ακριβή σχέση των φυσικών διεργασιών με

τη συνείδηση). Άλλοι θεωρούν την ελεύθερη βούληση ως ψευδαίσθηση, λόγω του ότι στην πραγματικότητα ασυνείδητες διεργασίες καθορίζουν τη συμπεριφορά και εκ των υστέρων την αίσθηση της κατοχής της πράξης, της απόφασης και της βούλησης (Wegner). Όμως, όπως κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει την εκδοχή η ελεύθερη βούληση να είναι ψευδαίσθηση, κανείς επίσης δεν φαίνεται να διαφωνεί πως όλο το οικοδόμημα της ψυχικής μας υγείας, όσο φυσικά και η προσωπική και νομική ευθύνη οποιουδήποτε κοινωνικού συστήματος στηρίζονται επί της παραδοχής ότι έχουμε σε κάποιο βαθμό τη δυνατότητα να αποφασίζουμε για τις πράξεις και τις συμπεριφορές μας. Θεωρώ πως όλοι οι συνδαιτημόνες και οι παρατηρητές του συμποσίου έχουν την αίσθηση πως μπορούσαν να μην έχουν έλθει στο Ξυλόκαστρο τις μέρες αυτές, να παρακολουθούν ή όχι αυτή την ομιλία, να κάνουν ή όχι ερωτήσεις κλπ. Η αίσθηση πως τα πράγματα μας συμβαίνουν χωρίς να έχουμε προσωπική ευθύνη και συμμετοχή είναι η αποπροσωποποίηση της ψυχωσικής διαταραχής. Ακόμα και το Σύμπαν που ζούμε, η μακροκοσμική μας αντίληψη, οτιδήποτε σχεδόν, δεν μπορεί να αποκλειστεί ολοκληρωτικά πως δεν είναι ψευδαισθησιακό. Το τέλος της βεβαιότητας έχει καιρό προαναγγελθεί και δη από τη φυσική. Κι αν λοιπόν η βούληση είναι ψευδαίσθηση, είναι ό,τι σπουδαιότερο έχουμε. Για το λόγο αυτό, **η διάκριση των γεγονότων σε συνειδητά και μη, υπό την έννοια της επίγνωσης επί της οποίας μπορεί να στηριχθεί η βούληση κι η επιλογή**, όχι μόνο δεν μου φαίνεται δευτερευούσης σημασίας αλλά τη θεωρώ απολύτως καθοριστική.